

УДК 316.42

КОНЦЕПТ "СОЦІАЛЬНЕ ВКЛЮЧЕННЯ" У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА МОДЕРНУ

Савельєв Юрій Борисович – кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена виявленню концептуального зв'язку між соціальним включенням і теорією суспільства модерну. Доводиться, що концепт соціального включення відображає сутнісні особливості і глибинні протиріччя доби модерну. Зроблено висновок про те, що соціальна ексклюзія є істотною перешкодою на шляху модернізації українського суспільства, а соціальне включення може бути важливим фактором підвищення рівня його соціальної організації та збільшення соціального і людського капіталу.

Ключові слова: суспільство модерну, модернізація, соціальне включення, соціальна ексклюзія, нерівність.

Статья посвящена выявлению концептуальной связи между социальной включенностью и теорией общества эпохи модерна. Обосновывается, что концепт социальной включенности отражает сущностные особенности и глубинные противоречия эпохи модерна. Делается вывод о том, что социальная эксклюзия является значительным препятствием на пути модернизации украинского общества, а социальная включенность может быть важным фактором повышения уровня его социальной организации и увеличения социального и человеческого капитала.

Ключевые слова: общество эпохи модерна, модернизация, социальная включенность, социальная эксклюзия, неравенство.

The article explores a conceptual connection between social inclusion and theory of Modern society. It is argued that the concept of social inclusion reflects essential features and profound contradictions of modernity. It is asserted that social exclusion is a serious impediment on the way of modernization of Ukraine, and social inclusion is an important factor to increase a level of its social organization as well as enhancement of social and human capital.

Keywords: modern society, modernization, social inclusion, social exclusion, inequality.

Концепти "соціальне включення (інклюзія)" і "соціальне виключення (ексклюзія)" широко вживаються у сучасній соціальній політиці, передусім країнах Європейського союзу, з початку 1990-х рр. [15]. Вони також все частіше використовуються у соціологічних публікаціях, у тому числі в Україні. Незважаючи на те, що цим поняттям часто приписується різні значення, частіше за все соціальна ексклюзія концептуально пов'язана з явищами бідності та маргіналізації [1]. Відштовхуючись від ідей А. Турена, П. Абрахамсон вважає ексклюзію новим станом, що відрізняється від традиційної бідності і є характерним для суспільства доби постмодерну [1, с.159]. В. Хмелько та С. Оксамитна зауважують, "якщо бідність вважається певним становищем, станом, більш статичним явищем, то соціальна ексклюзія у більшій мірі стосується процесуальності, тобто процесів маргіналізації, причин та наслідків обмеження доступу до основних соціальних інститутів суспільства" [9, 67; також див.: 1, 159]. Вони також пристають на позицію, згідно з якою ексклюзія концептуалізується як брак участі в основних видах діяльності суспільства [9, с. 68]. З п'яти змінних, які вони обрали індикаторами браку участі і, відповідно, ексклюзії, дві стосуються рівня доходу і споживання (тобто бідності), а інші три змінні — це тривале безробіття, низький рівень освіти і відсутність підтримки близьких [9, с. 68-69]. Останній показник є дуже важливим, оскільки соціальна ексклюзія не обмежується бідністю, а свідчить про розрив соціальних зв'язків і характеризує рівень інтеграції суспільства [13, с. 539]. З іншого боку, соціальне включення не означає обов'язково кінець бідності, оскільки, як справедливо підкреслює Х.Сілвер, "бідність є матеріальною проблемою розподілу... соціальна ексклюзія — це проблема соціальних відносин" [23, с. 196]. Також, М.Ламонт і А.Ларьо, продовжуючи традицію П. Бурдьє, звернули увагу на роль культурного капіталу у процесі виключення [19]. Схожим чином, О. Куценко вказує на культурну складову "нових

фундаментальних нерівностей у сучасних суспільствах", яка містить "латентний метакод соціального включення і виключення" [5, с.67].

Отже, спираючись на існуючі дослідження можна відзначити таке: по-перше, соціальне включення є явищем, що визначає інтеграційні процеси сучасного суспільства; по-друге, соціальна ексклюзія і соціальне виключення є механізмом відтворення старих і виникнення нових нерівностей. Безумовно соціальне включення є важливою характеристикою сучасного суспільства, яке суттєво відрізняється від попередніх історичних форм соціальної організації. Якщо Х. Сілвер пов'язує виникнення концепту соціального включення з ідеологією французького республіканізму [24], то, на мій погляд, крім власне ідеологічного змістовного навантаження, цей концепт відображає, насамперед, сутнісні особливості і глибинні зміни доби модерну. Таким чином, метою цієї статті є виявлення концептуального зв'язку між соціальним включенням і теорією суспільства модерну, а також з'ясування місця процесів соціального виключення/включення у протиріччях розвитку останнього.

Сучасне суспільство, незважаючи на надзвичайно швидкий темп розвитку, глибокі помітні зміни та глобалізацію, передусім, економічну, залишається за своєю суттю суспільством європейського (Північно-Атлантичного) модерну. Ідеологія і практика модерну була заснована на ідеї рівності можливостей. Саме, починаючи з Нового часу, виникла модель суспільства із новою соціальною структурою, акцентованою соціальною мобільністю та прискореним розвитком, в якому корпоративна ізолюваність соціальних груп була кардинально зменшена або, навіть, зруйнована.

З іншого боку, необхідно зауважити, що проблема нерівності, як і будь-яка інша глобальна проблема у сучасному світі, має дві складові. Перша завжди є суто внутрішнім продуктом розвитку суспільства Нового часу, оскільки модерн зародився у Західній (Північно-Атлантичній) цивілізації і є спонтанним феноменом з точки зору соціоетальної еволюції цієї цивілізації. Саме у такому вимірі, як правило, у першу чергу усвідомлюються нові (або старі) проблеми світового суспільства, які висловлюються і теоретизуються представниками цієї ж Західної цивілізації. Друга складова завжди пов'язана з особливостями суспільств, які у тій, чи іншій мірі віддалені від Північно-Атлантичної колиски модерну і які визначаються як суспільства із навздогінним розвитком ('catching-up development'). Такі суспільства часто мають досвід та наслідки вимушеної або форсованої навздогінної модернізації. До таких суспільств належать деякі країни Східної Європи, у тому числі, Україна.

Як відомо, 17-18 ст. стали переломними в історії людства. Європейська цивілізація, породивши капіталізм та промислову революцію, також створила й високоефективну систему виробництва знання – сучасну науку, що стала невід'ємною частиною та виробничою силою індустріального суспільства. Виникло уявлення, що гармонія природи, яка відображається в універсальній істині, утворює гармонічно інтегровані форми наукового пізнання, що спираються на єдиний науковий експериментальний метод, математичні засоби відображення природних законів та чіткі стандарти, які максимізують об'єктивність та раціональність знання. Таким чином, сформувався заснований на раціональності, об'єктивності та формалізації надцивілізаційний (а насправді, євроцентричний) науковий канон, який разом з іншими соціальними та культурними практиками Північно-Атлантичної цивілізації був ототожнений з "вершиною розвитку людства" [16, с. 2].

Розчаклування світу зробило оточуюче середовище, людську діяльність та взаємодії прозорими. Практики суспільства модерну, що засновані на принципах універсальної раціональності, ефективності, обчислення та передбачуваності, знайшли своє закінчене втілення у таких відомих формах організації та процесах, які Дж. Рітцер визначив як макдоналізація [21]. У такому суспільстві втрачають актуальність традиційні ознаки, за якими соціальні групи розрізняються між собою. Найбільш важливим було зменшення бар'єрів між конфесіями, спочатку, всередині християнства, а з часом, й за його межами. Це дозволило інтегрувати певні групи, в першу чергу, в економічній сфері.

Проте, подальший розвиток суспільства модерну заперечує його фундаментальні засади. Модерний науковий канон Нового часу постав у іншому світлі у Критичній теорії, яка продемонструвала діалектику раціональності та суперечності впливу науки на життя суспільства. Філософія постмодерну заперечила новоєвропейський ідеал об'єктивного універсального знання, поклав кінець пануванню метанаративів і постулював множинність інтерпретацій. У якості одного з наслідків цього виник епістемологічно-культурний плюралізм. Виникли і посилили свій вплив так звані локальні системи знання. Адже цілком модерна теза "знання – це сила" з необхідністю зумовлює, що контроль над виробництвом знання забезпечує контроль над суспільством. Тому, як зазначає С. Хардінг, критикуючи універсалізм європейської науки Нового часу та її апеляцію до об'єктивності, "культури генерують наукові і технологічні проекти з метою пріоритетного задоволення чітко визначених локальних інтересів та потреб", а розвиток периферії у пост-колоніальну добу, формування феміністичної науки і боротьба

маргінальних груп за свої права призвели до усвідомлення обмеженості пануючої системи знання, що закріплена в інституті сучасної науки, та зростання значущості локальних систем знання [16, с. 20, 64-70].

Зростання складності соціальних систем та когнітивних моделей призвело, за словами Ю. Габермаса, до "нової непрозорості". Гомогенне та глобалізоване суспільство модерну спричинило підйом мультикультуралізму, ревіталізацію до-модерних традиційних форм, зокрема, релігійних. Як підкреслює Р. Робертсон, "глобалізація водночас сприяє і зумовлюється як культурною гомогенністю, так й культурною гетерогенністю" [22, с. 173]. Рітцер приходить до висновку, що парадоксальним чином "раціональні системи невідворотно генерують ірраціональності, які обмежують, а у кінцевому рахунку, загрожують та, можливо, підривають їхні раціональні засади" [21, с.123]. Цю властивість макдоналізації Рітцер визначає як "ірраціональність раціональності", у наслідок якої параметри ефективності, прорахованість (обчислення) передбачуваності та контролю мають негативні опозиції: неефективність, непередбачуваність, ускладненість розрахунків, втрата контролю [21, с.123-124]. Фундаментальна причина цього у тому, що раціональні системи заперечують людську причину [human reason] та ведуть до дегуманізації, втрачаючи сенс [21, с. 16]. Являючись потужним механізмом розчаклювання світу, раціоналізація, в решті решт, призводить до "непрозорості", фрагментації світу, сучасного соціально-культурного стану, що сполучає втрату віри у розумні універсальні засади реальності та принципи функціонування раціональних систем. Рітцер, щоправда, не заходить так далеко у своєму аналізі, поділяючи лише Веберівську тезу [21, с. 133].

Таким чином, коли сьогодні Європейський Союз наполегливо розвиває інноваційну економіку, що заснована на знаннях, та намагається побудувати соціально згуртоване (інтегроване) (cohesive) суспільство з активною участю у суспільному житті його громадян, поставивши за мету бути найбільш конкурентоспроможною економікою світу (тобто найефективнішою, найраціональнішою, найбільш контрольованою та прогнозованою, тощо), то це є таке ж саме втілення у життя принципів модерну, як й у добу Просвітництва, тільки за нових умов, коли під загрозою опиняються самі ці принципи, з якими конкурують інші. Можна погодитись з Габермасом, що модерн залишається незавершеним проектом [8]. У сучасному світі все більше акцентується те, що розрізняє, розділяє, підкреслює унікальність та відмінність від інших. Релігія, конфесійна та етнічна належність, мовні та культурні особливості використовуються для підкріплення ідентифікації і як політичний інструмент. У тому ж Європейському Союзі активно обговорюються проблеми релігійних та етнічних груп, у Франції та Італії були прийняті закони, які покликані зменшити вплив подібних інструментів у публічній сфері.

Крім того, останнім часом було усвідомлене протиріччя між прагненням до розбудови інформаційного суспільства або "суспільства, що засновано на знаннях" (Knowledge-Based Society), та забезпеченням рівного доступу усім його громадянам до його ресурсів. Ще у 1997 р. Європейська комісія запропонувала концептуальну програму розбудови інформаційного суспільства, що забезпечить соціальне включення усіх громадян [14]. У такому суспільстві доступ до нової інформації та формування нових компетенцій та навичок шляхом постійного навчання повинен бути механізмом створення та розвитку відкритих гнучких структур та мереж, а у кінцевому рахунку, він мав сформувати новий тип демократії та солідарності. А з рештою, Суспільство, побудоване на мерітократії. Ідея полягала в тому, що соціальне включення та виключення відбуватиметься поза впливом класової структури і вже не ґрунтуватиметься на існуючих ієрархічних відносинах між акторами, а відкритість доступу до інформації, ефективність та доступність засобів комунікації мінімізують соціальне виключення та сприятимуть соціальному включенню [17, с. 209-210]. Проте, в реальності достатньо благополучного Європейського союзу і навіть такої розвинутої і технологічно "просунутої" країни, як Фінляндія, на противагу очікуванням виникає феномен соціального "нео-виключення" (neo-exclusion). Різниця між центром та периферійними регіонами лише поглиблюється. Індустрії високих технологій зосереджуються в столичному регіоні та окремих "полюсах зростання" (growth poles). Маргінальні групи не отримують рівних можливостей. Йдеться навіть про небезпеку поділу на громадян категорії А та Б [17, с. 214].

Слід також зауважити, що, незважаючи на постійне вживання терміну "соціальний захист" у офіційних документах і назвах відповідних загальноєвропейських і національних структур, насправді відбулась підміна традиційних концепцій соціального захисту (social protection) та соціального забезпечення (welfare). Найяскравіше це відобразилось у підході Тоні Блера та лейбористського уряду у Великій Британії у 1990 р. Тоді було ідеологічно обґрунтовано і розпочато перехід від держави "пасивного соціального забезпечення", яка сприяла "залежності та браку ініціативи", до держави "активного соціального забезпечення" або включення, що заохочує "особисту відповідальність" та пропонує можливості [20, с. 224]. На перший погляд, це дозволило підвищити конкурентоспроможність національної економіки і сприяти соціальній мобільності. Проте, як справедливо відзначає Р. Лістер, дискурс сприянню рівності замінений на дискурс рівності можливостей "з наголосом на освіту,

професійну підготовку... радше, ніж перерозподіл доходів через податкову систему... Таким чином, коли уряд зобов'язався сприяти соціальному включенню, виявилось, що він полишив мету сприяння більшій рівності" [20, с.216, 224].

Якщо проблема соціального включення набуває нових форм та активно обговорюється в найбільш розвинутих країнах, які мають найвищий рівень соціального порядку (найкраще соціально "облаштовані"), то в країнах, які трансформуються (знаходяться у перехідному періоді) та модернізуються ця проблема постає ще гостріше. Ключовою проблемою для України, як суспільства, що розвивається, є необхідність вибору стратегії розвитку, визначення показників, які необхідно досягти, і, зрештою, досягти рівня **високоінтегрованого суспільства зі сталим розвитком**. Після деструктивних процесів 1990-х рр. почався період швидкого економічного зростання, який тривав до вибуху глобальної кризи 2008 р. З 2000 р. до 2008 зростання ВВП в Україні склало 171% [6]. Економічний бум 2000-х рр. зумовив появу оптимістичних поглядів на майбутнє України та інших перехідних суспільств. Проте, Україна за макропоказниками так і не досягла докризового рівня 1990 р. (72,6% від ВВП 1990 р. у 2007 р.) [6]. Фактично, Україна навіть у часи підйому мала один з найнижчих показників у Європі ВВП на душу населення (6850 дол. США ПКС – 85-е місце у світі), і ще гірший показник Індексу людського розвитку (0,788 – 76-е місце у світі, зниження у порівнянні з 1990 р.), який вимірює соціальний та гуманітарні рівні країни окрім суто економічного [18, с. 229-230]. Більш того, як показує світовий досвід, саме по собі економічне зростання не обов'язково означає модернізацію суспільств із навздогінним розвитком. В історії є багато прикладів, коли десятиліття успішного зростання країн, що розвиваються, різко обривалися, обертаючись "втраченими десятиліттями" рецесії, в результаті чого відставання від розвинутих країн тільки збільшувалось [3]. Поточна криза демонструє особливі загрози для таких суспільств і вже сьогодні зрозуміло, що після неї в Україні мало що залишиться від здобутків першої половини 2000-х рр.

Аналізуючи досвід різноманітних варіантів модернізації, В.Іноземцев приходить до обґрунтованого висновку, що практика навздогінного розвитку довела свою неефективність [2]. Слід визнати, що всі альтернативи успішного розвитку у сучасному світі передбачають перехід до інноваційної економіки та такого типу соціальної організації, що позначається як постіндустріальне суспільство. Питання полягає у тому, чи зможе суспільство, що модернізується, зокрема Україна, перейти на новий якісний рівень соціальної організації. Необхідна низка передумов, без яких перехід до інноваційної економіки неможливий. До таких передумов відносять певний мінімальний рівень добробуту населення, свободу творчості, свободу підприємництва та конкуренції, високий рівень освіти та науки, наявність індустрії інновацій, соціальний капітал і довіру [11, с. 10].

Соціальне включення не згадується окремо серед вказаних передумов, проте може розглядатись як складова соціального капіталу, який охоплює, соціальні зв'язки, мережі і участь у суспільному житті, взаємовизнання, взаєморозуміння та співробітництво. Необхідно відзначити, що Україна, як і деякі інші країни колишнього Радянського Союзу, володіє частиною із зазначених передумов, до яких, зокрема, можна віднести рівень розвитку освіти і науки, кваліфікацію трудових ресурсів, що є частиною людського капіталу, проте страждає від соціальної нерівності та виключення великих груп людей, що призводить до зменшення довіри у суспільстві та знецінює людський та соціальний капітал. Це може мати дуже значний негативний вплив. Адже значення людського капіталу у сучасній економіці стрімко зростає: якщо у розвинутих країнах (OECD) людський капітал забезпечував до 22% зростання ВВП у 1960-1980-ті рр., то у 1990 р. він забезпечував вже до 45% зростання ВВП, [12, с. 16].

Таким чином, соціальне виключення є суттєвою перепорою на шляху модернізації українського суспільства, а соціальне включення може бути потужним фактором підвищення рівня його соціальної організації, соціального і людського капіталу. На шляху модернізації і, потенційно, європейської інтеграції, в Україні необхідно побудувати згуртоване суспільство, у якому зменшена нерівність та існує дієвий механізм соціального включення, без чого успішна модернізація неможлива. У той час, коли в Європейському союзі намагаються створити концептуальну соціальну модель (European social model) у відповідності до сучасних викликів та потреб подальшого розвитку суспільства, в Україні державна соціальна політика, діяльність політичних партій та бізнесу переважно обмежувались протягом 20 років незалежності побудовою клієнтських відносин з соціально виключеними групами. Такий підхід, можливо, розв'язує певні ситуативні проблеми, проте він є тупиковим шляхом у середньостроковій та довгостроковій перспективі.

- ЛІТЕРАТУРА:** 1. Абрахамсон П. Социальная эксклюзия и бедность / П. Абрахамсон // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 2. 2. Иноземцев В.Л. Пределы "догоняющего" развития / В.Л. Иноземцев. – М., 2000. 3. Красильщиков В. Латинская Америка сегодня – Россия завтра / В. Красильщиков // *Мир России*. – 2002. – № 1. 4. Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм / П.В. Кутуев. – К.: "Сталь", 2005. 5. Куценко О.Д. Статус культурных неравенств в современной социологии / О.Д. Куценко // *Новые социальные неравенства* / Под ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2006. 6. Межгосударственный статистический комитет СНГ 2009. Доступно на <http://www.cisstat.com/> 7. Радаев В.В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация / В.В. Радаев // *Экономическая социология*. – Том 3. – № 4, сентябрь 2002. 8. Хабермас Ю. Модерн – незавершенный проект / Ю. Хабермас // *Вопросы философии*. – № 4. – 1992. 9. Хмелько В., Оксамитна С. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма / С. Оксамитна, В. Хмелько // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 3. 10. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А.Ядова / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. 11. Ясин Е. Модернизация и общество / Е. Ясин // *Вопросы экономики*. – № 5. – 2007. 12. Building the Knowledge Society: Social and Human Capital Interactions. European Commission Working Paper. – Brussels, 2003. 13. Daly M., Silver H. Social exclusion and social capital: A comparison and critique / M. Daly, H. Silver // *Theory & Society*, Vol. 37, (December), 2008. 14. European Commission Official web site. Available at http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/objectives_en.htm. 15. Ferrera M. et al. Open co-ordination against poverty: the new EU 'social inclusion process' // *Journal of European Social Policy*, 2002; Vol. 12 (3). 16. Harding S. Is Science Multicultural? Postcolonialisms, Feminisms, and Epistemologies. / S. Harding. – Bloomington, IN, 1998. 17. Häyrynen-Alesto M. Is Knowledge-Based Society a Relevant Strategy for Civil Society? / M. Häyrynen-Alesto // *Current Sociology*, July 2001; Vol. 49. 18. HUMAN DEVELOPMENT REPORT 2008. UNDP, 2008 19. Lamont M., Lareau A. Cultural Capital: Allusions, Gaps and Glissandos in Recent Theoretical Developments / M. Lamont, A. Lareau // *Sociological Theory*, Vol. 6, No. 2 (Autumn, 1988). 20. Lister R. From equality to social inclusion: New Labour and the welfare state / R. Lister // *Critical Social Policy*, 1998, Vol. 18 (2) 21. Ritzer G. The McDonaldization of Society / New Century edition. / G. Ritzer. – Thousand Oaks, CA, London, New Delhi, 2000. 22. Robertson R. Globalization: Social theory and Global Culture / R. Robertson. – London, 1992. 23. Silver H. Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia / H. Silver // *Australian Journal of Social Issues*, Vol.45, No.2, 2010. 24. Silver H. Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms / H. Silver // *International Labour Review*, 1994, Vol. 133.